

Jan ze Žatce a jeho *Libellus Ackermann*

Andreas Kalckhoff

Dva z nejvýznamnějších slovesných umělců německé literatury pocházejí z Čech: Franz Kafka a autor díla „Oráč z Čech“, Jan ze Žatce, který je v latinských pramenech střídavě nazýván *Iohannes Tepla* nebo *Iohannes de Sitbor*. Narodil se patrně v západočeské Šitboři v bývalém okrese Horšovský Týn, vyrostl v severozápadočeské Teplé, kde existovala latinská škola, ale většinu svého života strávil v Žatci. Studoval na univerzitě, každopádně i práva, a získal titul magistra. Uvažuje se o tom, že měl vztahy k pražské dvorské kanceláři, s největší pravděpodobností k Janovi ze Středy, který byl po dvacet let kancléřem císaře Karla IV. Dokonce bývá označován za jeho žáka, ačkoli přímý kontakt Jana ze Středy s Janem ze Žatce prokazatelný není.

Jan ze Středy, o němž ještě uslyšíme, zastával úřad kancléře do roku 1374. Rok poté je náš Jan poprvé písemně doložen v Žatci. Bylo by možné, že předtím působil v pražské dvorské kanceláři. Nejpozději od roku 1383 byl v Žatci městským písařem a notářem (*civitatis notarius*), neboť v tomto roce založil žateckou městskou knihu, původně soubor listin, později i se záznamy narativního charakteru. Kromě toho vedl Jan žateckou městskou školu (*rector scholarum*). V roce 1411 – tedy po více než pětatřicetiletém působení – se vzdal svých úřadů v Žatci, a stal se prvním notářem a městským písařem na Novém Městě pražském, které bylo založeno v roce 1348. O dva roky později – bylo mu tehdy asi 63 let nebo o něco více – onemocněl a někdy mezi červnem 1414 a dubnem 1415 zemřel. Zanechal po sobě pět dětí a vdovu jménem Klára.

Kromě svého slavného prozaického textu „Oráč z Čech“ známe od Jana ze Žatce už jen několik německých veršů. Formulářové sbírky, které sepsal – jde o vzorové listiny – souvisejí s jeho činností městského

písaře. Pokud se tedy díváme na jeho životní dílo, těžko jej můžeme označit za spisovatele. Avšak tehdy se ještě mezi uměním a vědou nedělal tak striktní rozdíl jako dnes.

„Oráč z Čech“ je významný ze dvou důvodů. Je to první prozaické literární dílo napsané v moderní němčině a jeden z nejranějších humanistických textů, jenž vznikl severně od Alp. Jeho tehdejší sláva měla ovšem jiné důvody, o nichž je třeba promluvit. Autor si této slávy už neužil, protože největšího rozšíření dosáhla jeho skladba až půl století po jeho smrti, což bylo do značné míry zaviněno husitskými nepokoji.

Z doby mezi lety 1450 a 1550 se dochovalo 16 rukopisů a 15 tisků díla. Uvážíme-li, že je to jistě jen zlomek z tehdy rozšířených exemplářů, je jasné, že se Jan ze Žatce svým textem dotkl velmi aktuálního tématu. Originál díla se bohužel nedochoval; nejstarší rukopis pochází z roku 1449 a není ani z Čech.

V „Oráčovi z Čech“, rozčleněném na 34 kapitol, obžalovává „Oráč“ personifikovanou Smrt kvůli bolestivé ztrátě své mladé manželky Markéty. Oráč častuje Smrt nadávkami jako „škodícího nepřítele celého světa“, „hanebnou vražednici všech lidí“, proklíná ji „navěky“ a vyzývá Boha, aby ji vymýtil ze svého stvoření. Smrt za to Oráče nazývá pošetilcem, protože veškeré pozemské stvoření se musí nevyhnutelně „obrátit vniveč“; ona sama, Paní Smrt, je pouze „boží rukou, spravedlivě žnoucí žnečka“. Podle textu zemřela Markéta v šestinedělí dne 1. srpna 1400.

Tento přesný údaj poukazuje na to, že Markéta není literární postavou, ale že skutečně žila, ačkoliv manželka tohoto jména u Jana ze Žatce doložena není. Pokud byl osobní zármutek skutečnou příčinou vzniku díla, nedal se autor při vším patosu přece jen unést svou bolestí; strohá forma řeči a dialogu, která je převzata ze soudního procesu, i metaforičnost jazyka poukazují na jiné cíle. Autor se označuje za oráče,

jehož pluh je „z ptačího šatu“ – je to tedy pero. Jakožto protihráče smrtonosné žnečky, Paní Smrti, si tedy musíme představit Oráče jako rozsévače, který osívá pole a stará se, aby vydalo plody. Argumentují zde tedy proti sobě život a smrt, tento svět a onen svět.

Před rokem 1411 – autor se zde označuje ještě jako *civis Zacensis*, tedy měšťan žatecký – posílá Jan svou knížečku, *libellus Ackerman*, jak ji sám nazývá, svému příteli z mládí, Petru Rothersovi. Rothers, označovaný i jako „Petr z Teplé“, je zámožný pražský Žid, který má dobré kontakty k dvoru Václava IV. a vystupuje i jako věřitel města Žatec. V latinském průvodním dopise se o zármutku nemluví – možná i proto, že Markéta zemřela již před delší dobou. Místo toho označuje Jan své dílo skromně za rétorické cvičení. Přítel jej patrně o takový rétorický „kousek“ požádal. Zdá se však, že se Jan snažil o rozšíření svého díla i aktivně. V Petru Rothersovi, který měl kontakty ke dvoru, našel každopádně vhodného multiplikátora.

Rétorika tehdy byla v módě. Nadšení pro ni přinesl z Itálie do Čech Petrarka. I on byl vzděláním právník, nadto básník, učenec a diplomat. V roce 1356 přišel jako vyslanec milánského rodu Visconti na pražský dvůr Karla IV., kde Jan ze Středy již dva roky působil jako kancléř. Rétorika měla za renesance zcela jiné postavení než dnes: neplatila za pouhou okrasu jazyka, ale byla v Ciceronově smyslu *ars movendi*, umění, které dokáže vyvolat hnutí mysli a tím i pohnout světem. Petrarkův názor na hodnotu, vznešenost a moc jazyka se stala rozhodujícím znakem humanismu.

Jan ze Žatce se s těmito novými myšlenkami seznámil patrně přes Jana ze Středy. V žatecké městské knize najdeme – vsunuté dokonce na dvou místech – „doporučení rétoriky“ (*Commendacio grammaticae*), které zřejmě pochází od Jana samého. Říká se tam mimo jiné: „Rétorika

totiž předává boží dobrodiní člověku na věky, ukazuje cestu přátelům, nepřátele odstrašuje a potlačuje, zákony posiluje, smutné utěšuje, nemilosrdné obměkčuje – stručně řečeno: mocně a blahodárně posiluje vše dobré na světě.“

Postavit boží dobrodiní do správného světla: to Jan vskutku svým „Oráčem“ činí. Zatímco Smrt zcela ve středověké tradici pohrdání světem (*contemptus mundi*) označuje svět jako pošetilý a člověka nazývá jako „nádobu s lejnou“, „páchnoucí mršinu“ a „obílený hrob“, trvá Oráč na tom, že „Bůh stvořil člověka a všechny věci a že je stvořil dokonalé, a člověka nad ně vyvýšil“. Smrt, která přichází příliš brzy a bere si ty nesprávné, narušuje podle Oráče tuto dokonalost: „... bere si raději, co je kloudné než nekloudné; pochybné, letité, neduživé, marné lidi tu často nechává, dobré a nemarné uzme.“

Autor však také v dopise Petru Rothersovi označuje své dílo jako „hanopis proti nevyhnutelnému osudu smrti“ (*inveccio contra fatum mortis inevitabile*). Smrti neklade do úst pouze špatné, ale i dobré argumenty, především nezbytné poukázání na ekologický problém nesmrtnosti: „kdybychom od časů prvního člověka zhněteného z hlíny nemýtili na zemi lidi, v pustinách a divočinách zvěř a plazy ... nikdo by teď pro drobné mušky neobstál, nikdo by teď pro vlky se neodvážil z domu; člověk by požíral člověka ... země by jim byla těsná.“ I toto jsou ovšem zcela světské myšlenky – zcela jiné, než všechny teologické a filozoficko-stoické argumenty, které se v díle pronášejí – a demonstrují nové myšlení humanismu.

Ještě v jednom ohledu je *libellus Ackerman* průkopnický: v užití národního jazyka. I v tomto směru se projevuje vliv Jana ze Středy a jeho okruhu. Za Karla IV., Lucemburčana, jehož matkou byla Přemyslovna ze starého českého královského rodu, byla v Praze jako

jazyk říšské kanceláře zavedena němčina. To nebylo namířeno proti Čechům, Karel se velmi staral o vyvážení zájmů obou jazykových společenství v Čechách. Spíše tomu bylo tak, že němčina nahradila latinu, jíž rozuměli jen učenci. Dříve byl každý, kdo uměl číst, učencem, ale to se změnilo: měšťané a venkovská šlechta uměli teď číst a psát – avšak ne nutně i latinsky!

Jan ze Středy pořídil po vzoru raných italských humanistů pro tuto měšťanskou vrstvu řadu německých prozaických překladů latinských děl. Nebyl přitom jediný a nebylo tomu tak jen v Čechách. Že tomu bylo tak i v Čechách, ukazuje, jak významné zde bylo německé měšťanstvo. Jak píše Ivan Hlaváček, v Žatci se ve 14. století zvýšil „český podíl na původně německém obyvatelstvu“ – to znamená, že Žatec byl městem s německým charakterem. Byli tam němečtí purkmistři a němečtí měšťtí písaři. Pro vzdělané měšťany napsal tedy městský písař Jan *libellus Ackerman* – první novohornoněmecký text, který nebyl překladem nebo básnickým převodem latinské předlohy. To se zdálo být pro situaci v Čechách tak překvapivé, že vědci dlouho hledali předlohu díla – dosud marně!

Jan se samozřejmě inspiroval jinými díly, např. „Pojednáním o krutosti smrti“ (*Tractatus de crudelitate mortis*), o němž víme, že jej vlastnil. I v tomto textu Smrt proti „advokátu světa“ (*advocatus mundi*) trvá na tom, že je orgánem boží vůle; ale v mnoha jiných argumentech se od „Oráče“ liší. Dialogická struktura, ba i titul připomíná slavnou báseň Williama Langlanda „Piers Plowman“, což by se dalo přeložit jako „Petr Oráč“. Jiná tradice vede do Francie k literárním „Nářkům nad mrtvými“ (*Complaintes funèbres*), v nichž se rovněž spojuje *lamentatio* a *accusatio*, nářek nad smrtí a obžaloba smrti. Eustache Deschamps, autor rýmovaného „Nářku nad smrtí ctnostné a zbožné paní“

(*Complainte de la mort d'une vaillante femme et religieuse*) – ta se jmenuje Markéta – žil ve stejné době jako Jan ze Žatce.

Tématika a literární forma „Oráče“ byly tedy v tehdejší Evropě aktuální. Přitom se v Čechách nedostala ke slovu pouze němčina, ale i čeština. Několik let po „Oráčovi“ vznikla velmi podobná česká skladba, „Tkadleček“, jejímž autorem je jinak neznámý Ludvík. V ní Tkadleček, kterého opustila jeho milá, obžalovává vysokým rétorickým stylem strašný osud a pozvedává tak téma vhodné spíše pro komedii na filozofickou rovinu lidského chtění a boží vůle. Ve struktuře a argumentaci se Ludvík značně opírá o Jana ze Žatce. Podle Jana Vintra svědčí „skladba s mnohvrstevnou, většinou dosud nerozluštěnou alegorií a s působivým kompozičním protikladem mezi emocionálními a filozofujícími pasážemi o vysoké úrovni umělecké recepce u české předhusitské inteligence“.

V 19. a 20. století bylo toto „probuzení“ národních jazyků ve 14. století vykládáno nacionalisticky, přičemž se patrně zcela přehlíželo, že literatura v národním jazyce, každopádně v německé, anglické a francouzské jazykové oblasti, existuje již od raného středověku. Rozdíl vůči pozdnímu středověku byl ovšem v tom, že literární díla raného a vrcholného středověku byla určena především negramotnému šlechtickému publiku, že byla sice zapisována, ale nečetla se v soukromí, ale přednášela se na veřejnosti. Rukopisy – a brzy i tisky – patnáctého století si naproti tomu četli šlechtici i měšťané opravdu ve svých příbytcích sami pro sebe. Bez vzrůstu gramotnosti a bez pronikání vzdělanosti do měšťanských vrstev, z čehož těžila i náboženská a politická hnutí, jako například husitství se svými manifesty, by nebylo vítězné tažení knihtisku myslitelné. Na tomto úspěchu má svůj podíl i *libelleus Ackerman*.

S nacionalismem to nemá nic společného: texty v národním jazyce, ať šlo o básnická díla, kroniky nebo listiny, uspokojovaly hlad po vzdělání a sloužily rovněž měšťanům a venkovské šlechtě k projevení vůle po politickém spolurozhodování, nikoli potvrzování národní identity nebo dokonce nepřátelskému vyhraňování vůči jiným národnostem. Politické a náboženské spisy byly kvůli dosažení širokého účinku rychle překládány do jiných národních jazyků. Tak byly například přeloženy husitské letáky z češtiny do němčiny. Že 15. a 16. století nebylo určováno národnostními protiklady, ale protiklady náboženskými a politicko-revolučními, ukazuje např. angažovanost německého žateckého měšťanstva pro husitskou věc. Jak dlouho tato věrnost trvala (nebo aspoň zůstávala v paměti), ukazuje latinský verš pražského básníka Jiřího Karolidese z Kašperka († 1612), který dodnes zdobí žateckou Kněžskou bránu. Nabádá Žatecké, aby se drželi neměnného božího slova (*Jovae immobile verbum*) – aby tedy nedopustili žádnou kacířskou změnu víry.

Nacionalistický kult, který od první světové války kolem Jana ze Žatce a „Oráče z Čech“ pěstovali sudetští Němci, je tedy třeba označit za velké nedorozumění. Např. v roce 1924 označil Josef Nadler toto dílo jako „největší a nejkrásnější výtvar středoněmecké kolonizované oblasti a celého novoněmeckého východního prostoru“. V důsledku toho se stal „Oráč“ identifikačním textem pro tak zvané „pohraniční Němce“. V roce 1933 byl v Karlových Varech založen časopis „Der Ackermann aus Böhmen. Monatschrift für das geistige Leben der Sudetendeutschen“ (Oráč z Čech. Měsíčník pro duchovní život sudetských Němců). V něm byl Oráč oslavován jako německý člověk, který se vzpírá osudu – na mysli měli samozřejmě politický osud Němců v Čechách. Češi zareagovali v roce 1945 na tuto politizaci „Oráče“ tím, že z čelní strany žatecké radnice odstranili německou pamětní desku připomínající Jana ze Žatce, která tam byla umístěna teprve v roce 1921.

